

Kirman Selçukluları Döneminde Ticaret Yolları (440-583/1048-1187)
Trade Routes in the Kerman Seljuk Period (440-583/1048-1187)

Abdurrahman GÜLMEZ

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Gümüşhane University, Faculty of Theology, Department of Islamic
History and Arts, Department of Islamic History

Gümüşhane/Türkiye

abdurrahman.gulmez@gumushane.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7155-7047

DOI: 10.34085/buifd.1168107

Öz

Selçuklu soyundan gelen Melik Kavurd 1050 yıllarında İran'daki Büveyhî Devletine son verip ticaret yolları üzerindeki Kirman'ı alarak Kirman Selçuklu devletini kurmuştur. Kirman Melikleri ticaret ve ticaret yollarına önem vererek tüccarların güvenli bir şekilde seyahat etmelerini güvenliğini sağlamışlardır. Kirman coğrafyasındaki ticareti canlandırmak, ticaret yollarının ve halkın güvenliğini sağlamak ve bölgeyi bayındır hale getirmek amacıyla yollarda kervansaray, mil, havuz ve ribât gibi birçok eser yapmışlardır. Kirman bölgesi, Avrupa, Anadolu, Mısır, Mâverâünnehir, Çin ve Hindistan'ı birbirine bağlayan kara ve deniz ticaret yolları üzerinde yer aldığından gelişmiş bir bölge olup doğu ile batı arasında hem uluslararası öneme sahip bir ticaret yolu hem de bir ticaret merkeziydi. Buna ek olarak Kirman Selçuklularının Umman'ı almasıyla Basra Körfezi ticaretini ve körfezden Kirman'a gelen ticaret yollarının kontrolünü de ele geçirmişlerdir. Böylece Horasan, Irak ve Fars eyaletlerine karşı siyasi ve iktisadi üstünlük sağlamışlardı. 12. yy'ın sonlarına doğru ülkedeki taht kavgaları ve doğudan gelen Oğuz saldırılarından dolayı Kirman bölgesi harabeye dönmüş ve halk göç etmiştir. Kirman Selçuklu devleti güçlü bir idare, asayiş ve ticaretle ayakta duruyordu, bunların bozulmasıyla devlet kısa sürede yıkılmıştır.

Bu çalışmada ticaret yolları üzerindeki Kirman'ın alınmasıyla Asya, Afrika ve Avrupa ticaretinin Kirman Selçuklularının kontrolüne nasıl girdiği ve ülkeyi nasıl bayındır hale getirdikleri üzerinde durulmuştur. Kirman Selçukluları hakkında yazılan eserlerin çoğunun dili Farsça olduğundan araştırmada dönemin Farsça kaynakları daha çok kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Kirman, Kirman Selçukluları, Basra Körfezi, Ticaret Yolları

Trade Routes in the Kerman Seljuk Period (440-583/1048-1187)

Abstract

Melik Kavurd, a descendant of the Seljuks, ended the Buveyhi State in Iran in 1050 and established the Kirman Seljuk state by taking Kirman on the trade routes. The Kings of Kirman gave importance to trade and trade routes and ensured the safety of the merchants to travel safely. They built many works such as caravanserais, miles, pools and ribat on the roads in order to revive the trade in the Kerman geography, to ensure the safety of the trade routes and the people, and to make the region prosperous. Since the Kerman region was located on the land and sea trade routes connecting Europe, Anatolia, Egypt, Transoxiana, China and India, it was a developed region and was both an internationally important trade route and a trade center between east and west. In addition, with the Kirman Seljuks taking Oman, they also took control of the Persian Gulf trade and the trade routes from the Gulf to Kirman. Thus, they achieved political and economic superiority over Khorasan, Iraq and Fars provinces. Towards the end of the 12th century, due to the throne struggles in the country and the Oghuz attacks from the east, the Kirman region was in ruins and the people migrated. The Kirman Seljuk state was standing with a strong administration, public order and trade, and with the deterioration of these, the state collapsed in a short time.

In this study, it is emphasized how the Asian, African and European trade came under the control of the Kirman Seljuks and how they made the country flourish with the capture of Kirman on the trade routes. Since the language of most of the works written about the Kirman Seljuks is Persian, Persian sources of the period were mostly used in the research.

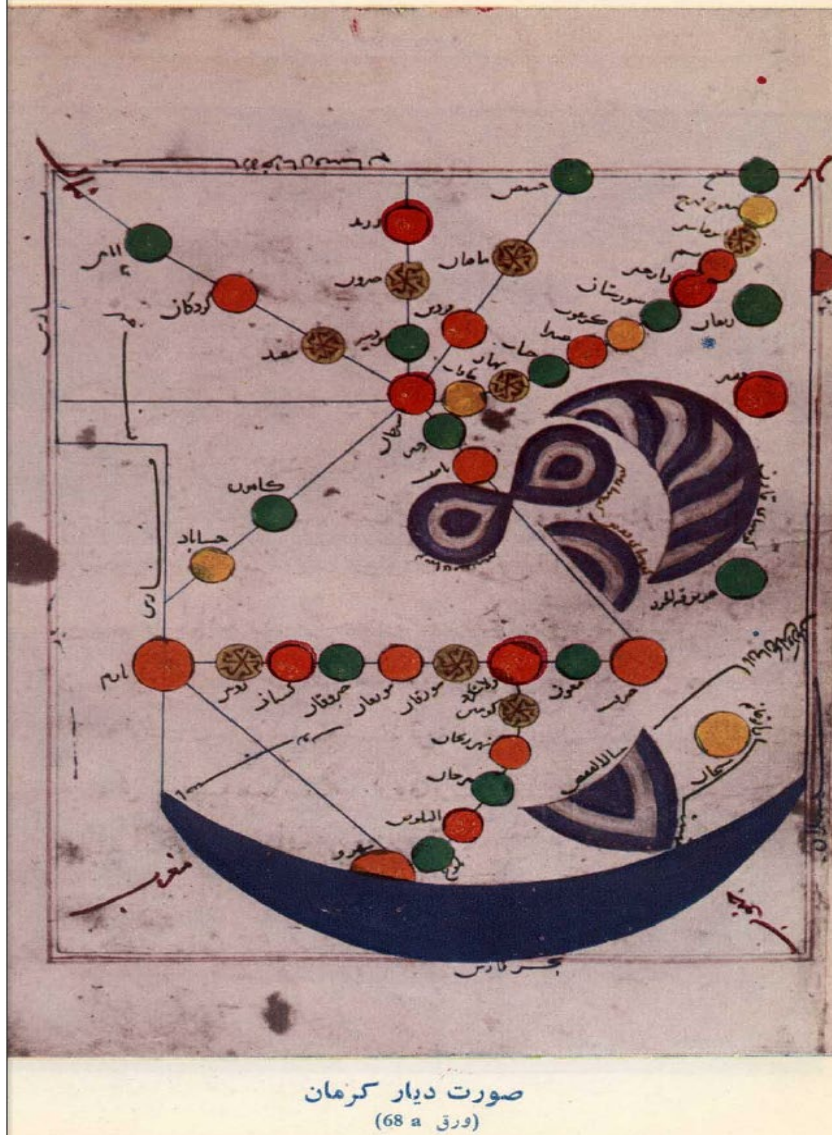
Keywords: islamic history, Kirman, Kirman Seljuks, Persian Gulf, Trade Routes

Giriş

Tarih boyunca Kirman coğrafyasında Medler (M.Ö 678-549) (Rahmani, 1392: 271), Ahemenişliler¹ (M.Ö 550-330), Makedonya Krallığı (M.Ö.800-146), Selevkoslar (M.Ö.323-63) (Rahmâni, 1392: 549), Part (Aşkanîler) İmparatorluğu (M.Ö.247-M.S.224), Sasaniler (224-651) (Rahmâni, 1392: 595), Dört halife dönemi (644-661), Emeviler (661-750) Abbasiler (750-1258) (Rahmâni, 1392: 75-119), Tâhirîler (821-873) (Rahmâni, 1392: 271), Samaniler (819-999), Gazneliler (963-1186) (Rahmâni, 1392: 243-261), Büveyhîler (935-1055) ve Büyük Selçuklulara (1040-1157) bağlı Kirman Selçukluları 1048-1187 (Rahmâni, 1392: 347) adlarında birçok devlet ve medeniyet kurulmuştur. Medeniyetlerin hepsi su kenarında kurulmuştur. Söz konusu dönemlerde Kirman'daki medeniyetlerin inşasında hem suya yakınlık hem de doğudan ve batıdan gelen ticaret yollarının geçiş güzergâhında olmasından dolayı birçok medeniyet buraya hâkim olmak için mücadele etmiştir. Dönemin kaynakları Kirman'a hâkim olan Kirman Selçuklularının ticaret sayesinde nasıl güçlendiğine siyasi ve sosyal hayatlarının bu gelişmelerden nasıl etkilendiğine vurgu yapmaktadır.

İran'ın güneyinde bulunan Kirman coğrafyasının doğusunda Mekrân, batısında Fars (Pars), kuzeyinde Horasan ve Sistan toprakları, güneyinde Pars denizi (Basra Körfezi), güney batısında ise Kirman'a yakın olan Sircan bölgesi vardır. (Esteğri, 1961:139; İbni Havkal, 1366: 72; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib İle el-Mağrib, 1362: 127) Kirman bölgesi Serdsir, Nermasir, Sircan, Bem ve Basra Körfezi sahilindeki Ciruft şehri olmak üzere beş önemli şehirden oluşuyordu. Kirman'ın Serdsir ve Sircan olmak üzere iki başkenti vardı. Serdsir bugünkü Kirman şehridir. Sircan ise bugün bu isimde bir şehir olmayıp Sircan adıyla bir bölge bulunmaktadır. Bu bölgenin merkez şehri ise Said Abad'dır. (Lesterenc,1377: 322) Bunların dışındaki diğer yerleşim yerlerini ise 10.yy'da yaşamış olan coğrafyacı İbrahim Esteğri, Mesalik ve Memalik adlı eserinde Hürmüz, Rubin, Keşistan, Cirukan, Merzkan, Surkan, Velaşgerd ve Meğun'dur. Ayrıca, Ciruft-Sircan arasında Naht ve Çeyr; Sircan-Bem arasında Şamat, Bahar, Çennab, Çubira, Kuğn, Ray'in, Serustan ve Darcin; Ciruft-Bem arasında Ğor (Cuz), Ğanend; Sircan-Fars arasında Unas, Kordkan (Kudkan) ve Bimend; Sircan ve Çöl (Sahra) arasında Serdsir, CenZRud, Zrend, Ferzin, Mahan, Ğebis; Çöl (Sahra)-Bem arasında Nermaşir, Fehrec, Senic; Hürmüz ve Ciruft arasında Komin, NehrZengan ve Minocan bulunduğunu belirtir. Bununla birlikte Kirman'da büyük akarsular olmayıp sadece Basra Körfezi'nden (eski) Hürmüz'e doğru akan ve suyu tuzlu olan Cebir Nehri'nde de gemilerin faaliyet gösterdiğini söyler. (Esteğri, 1961: 139-141) W. Heyd, Basra Körfezine gelen gemilerin neredeyse hepsi Hindistanlı, Güceratlı ve Çinlilere ait tüccar gemileri olduğunu ve İranlılara ait gemilerin ise olmadığını belirtir. (Heyd, 2000: 10)

¹ Kaynak ve şahıs isimleri Farsça okunuş şekliyle verilmiştir.

Şekil 1: Kirman

Haritası (Estegri, 1961: 138)

A-Kirman Selçukluları Hakkında Genel Bilgi

Gazneliler ile Selçuklular arasında 1040 yılında yapılan Dandanakan savaşından sonra Selçuklular Merv’de bir kurultay toplayarak hem fethedilen hem de henüz fethedilmeyen yerleri aralarında paylaştılar. Bu paylaşımda Çağrı Bey’in büyük oğlu Melik Kavurd’a Kuhistan, Tun (Ferdos-e Kenuni) (Halife, 1391: 17) Tebsin (Tabes) ve Kirman vilayeti (Ravendi, 1386: 104; Sevim ve Merçil, 1995: 27) verildi. Kirman bölgesine ilk Selçuklu akınları yağmalama amaçlıydı. Melik Kavurd’un Kirman’da ne zaman fetih hareketlerine giriştiği belli değildir. (Öngül, 2018: 1; Kazvini, 1364: 472) Bu konuda Efdaleddin Kirmânî 442/1050 yılında Melik Kavurd’un Kirman’a girdiğini, (E. Kirmânî, 1326: 3) Mirhond ise Melik Kavurd’un 434/1042 yılında amcası Tuğrul Bey’den Kirman’ın üzerine yapılacak fetih için izin aldığını söyler. (Mirhond, 1375, 698) Erdoğın Merçil ise Ebu Kalicar² 1048 yılında öldüğüne göre Melik Kavurd’un da aynı yıl Kirman’ı

²İran’da kurulmuş olan Şii Büveyhî hükümdarlarının Fars koluna mensup olup 1024-1048 yılları arasında hüküm sürmüş Büveyhî devletinin yedinci hükümdarıdır. Bknz. Ahmet Güner, “Ebu Kalicar” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 10, s. 171-172, 1994, İstanbul

fethetmiş olma olasılığının daha fazla olduğunu söyler. Sonuç olarak Melik Kavurd 1042 ile 1048 yılları arasında Kirman'ı fethetmiştir. Kirman bölgesi, Selçuklu akınlarından önce zayıf ve yıkılış aşamasındaki Büveyhî Devleti'nin emiri Ebu Kalicar'ın (1043-1048) (Merçil, 1989: 13) egemenliğindeydi. Ebu Kalicar 38 yaşında boğazında hissettiği bir ağrıdan sonra yediği ceylan eti kebabından ölmesiyle³ (Merçil, 1989: 13; Zerinkop & Muteherri, 1390: 259; A. Kirmânî, 1352: 272) Kirman bölgesi fetihlere açık hale gelmiştir. 1050 yılında Ciruft, Belucistan ve Kuhistan'ın bölgelerinde eşkıyalık ve yağmacılık yapan Kufs ya Kufc kavminin de itaat altına alınmasından sonra kısa sürede bütün Kirman fethedildi. (A. Kirmânî, 1352: 273; Barthold, 1308: 193) Kirman Selçuklu Melikleri, her zaman Büyük Selçuklu Devletinden bağımsız hareket etmişlerdir. Ne fetihler için ne de bastırdıkları paralar için Büyük Selçuklu Devletinden izin almışlardır.

Kirman Selçuklularının iki başkenti vardı; biri Kuzeydeki Serdsir şehri ki burada 7 ay ikamet edilir, güneyde olan ikinci başkent Germsir'de ise 5 ay ikamet edilirdi. (Barthold, 1308: 196) Melik Kavurd'un yaptığı askeri seferlerle Kirman coğrafyasını tek bir yönetim altında toplayarak Büyük Selçuklu Devleti himayesinde yarı özerk bir devlet kurdu. Melik Kavurd, Kirman Selçuklu bayrağında, hem Selçuklu bayrağındaki ok ve yay sembolünü hem de lakap ve namı kullanıp, sikke bastırdı. (E. Kirmânî, 1326: 10) Kirman'ı ve çevresini fethettikten sonra devletin temellerini sağlamlaştıran Melik Kavurd bölgenin ticari olarak gelişmesine önem verdi. Bu sayede Kirman Selçuklu devleti 150 yıl varlığını sürdürmüştür. Fars bölgesindeki Deylemlilerin zayıflaması ve Melik Kavurd'un Kufc kavmini itaat altına almasıyla Kirman bölgesinin yiyecek deposu olan Germsir, Kirman Selçukluların eline geçti. Böylece Kirman Selçuklu sınırları Basra Körfezine ulaşmış ve Kirman bölgesi sosyal ve iktisadi olarak gelişmeye başlamıştır. (E. Kirmânî, 1326: 4-5)

Sınırların Basra Körfezine ulaşmasıyla Kirman Selçuklu idarecileri Melik Kavurd'a, Umman'ın⁴ savunmasız bir vilayet olmakla birlikte sayısız nimet ve hazinelere sahip olduğunu ama arada tehlikeli bir denizin bulunduğunu da söylediler. (E. Kirmânî, 1386: 9; E. Kirmânî, 1326: 8-9)⁵ Bunun üzerine Melik Kavurd Umman'ı fethetmek için hazırlıklara başladı. Hürmüz emiri Bedr b. İsa Caşu Kirman Selçuklu kuvvetlerini gemilerle Umman sahiline çıkardı. Hazırlıksız olan Ummanlılar Selçuklu kuvvetlerine fazla mukavemet gösteremediklerinden şehir kısa sürede ele geçirildi. Umman hâkimi Şehriyar b. Bâfil (Tâfil) saklandığı fırından çıkarılarak Melik Kavurd'un huzuruna getirildi. (Öngül, 2018: 4-5; Halife, 1390: 34-35)

Melik Kavurd *"Ey Tazik misafirden niye kaçtın? Ben sana misafirlik için geldim ve geri dönüyorum. Vilayet senindir ve benim şahnem burada senin hizmetinde ve sohbetinde olacak. O biçare adam ağlayarak ve yalvararak yere kapandı. Ve dedi ki, ey Melik benim küçük çocuklarım var. Eğer beni affedip canımı bağışlarsan yeminle geri kalan ömrüm boyunca senin bağışlamanı*

³Hacı Mirza Hasan Fesai, Ebu Kalicar'ın ölüm tarihini hicri 4 Cemaziyelevvel 440 yılını vermektedir yani 40 yaşında vefat ettiğini yazar. Bknz, Hacı Mirza Hasan Fesai, Farsnamey-i Nasırı Cilt.1, s.229, Emir Kebir Yayınları, Tahran,1378; İbnü'l-Esir, El- Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, Cilt. 9, s.416, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991

⁴Umman, Büveyhilerin son hükümdarı Melik rahim olarak bilinen Ebu Nasr Çosru, 1048/440 yılında İmadel-Düvle'nin yerine tahta oturduktan sonra Dilmi (Deylem) askerlerini Şehriyar b. Tafil'in komutasında Umman'a gönderdi. Şehriyar aynı yıl haricileri yenerek burada kendi idaresini kurdu. Bir yıl sonrada Umman Kirman Selçukluların eline geçti. Ve 1141 yılına kadar Kirman Selçukluların elinde kaldı. Bknz, Mohammed Bakır Vosouki, İranyan ve Ticaret-e Deryayi Çalic-e Fars Der Karn-e Evveliy-e İslami, s.191, Namey-i Encümen, 4.Sayı, 1380. 12.yy'ın sonlarına doğru Basra Körfezinin güneyi, Umman ve çevresi Fars atabeyi Ebubekir Sa'idzengi'nin (Memduh Şeyh Sa'di) egemenliğine girdi. Bknz, Mohammed Nayibpoz-Serheng Lokman Meliki, Coğrafay-e Tarih-e Gelice Fars, s.53, Kitab Mah-e Tarih ve Coğrafya, Sayı 148, 1389

⁵ Selçukluların Basra körfeze girişinden 80-90 yıl önce 10.yy'ın ikinci yarısında Umman ve Basra Körfezinin yıllık geliri (Büveyhî hükümdarı İzedüddeve döneminde 338-372) 3 milyon 346 dinardı. (Halife, 1390, s.34)

unutmayacağım. Melik onun bu acıklı haline merhamet etti.” (Kirmânî, 1386: 340; Kirmânî, 1326: 9-10; Merçil, 1989: 18)

Bu olaydan sonra Melik Kavurd Umman’da idari düzenleme yaparak eski Şehriyar’ı görevinde bırakıp yanına da bir adamını şahne⁶ olarak bıraktı. Melik Kavurd, Umman’da adına sikke bastırıp, hutbe okuttu ve Umman’dan ayrıldı. (Rosta, 1397: 231) Umman’ın alınmasıyla devlet ekonomik ve ticari olarak güçlendi. Umman’a bağlı olan Lahsâ, Katîf ve Bahreyn’in de alınmasıyla Kirman Selçuklularının sınırları daha da genişledi. Böylece doğu Arabistan sahil şehirleri ve körfezdeki Kiş adası Selçuklu egemenliğine girdi. Bu bölge II. Arslan Şah dönemine kadar Kirman Selçukluların egemenliğinde kaldı. Ama Kirman Selçuklularının zayıflamasıyla Bahreyn’de Abdullah b. Ali. Muhammed b. İbrahim A’yuni Bahreyn ve Lahsa’da mahalli bir güç olarak ortaya çıktıktan sonra burada A’yuniler hükümetini (1077-1247) kurmuştur. (E. Kirmânî, 1326: 8-9; Halife, 1390: 34-35)

B-Kirman Selçukluları döneminde Bayındırlık ve Ticari Faaliyetler

Melik Kavurd Kirman bölgesini kılıçla fethettikten sonra devleti bayındır hale getirmek ve ticareti geliştirmek için kervanların güvenliğini sağlayarak tüccarlar için yollara miller⁷ dikti. Bu millerin her biri iki insan boyunda olup her 300 adımda bir bu miller dikilmişti.⁸ Geceleri bir milden diğer bir mil görülebildiği gibi (E. Kirmânî, 1386: 341-342; 1326: 10) bu taş sütunlar ve yüksek minareler uzak yerlerden de görülebiliyordu. (Abbasi& Emiri, 1390: 303)

Sayısı bilinmeyen bu millerin çoğu 17.yy’a kadar ayakta idi. Bu miller sayesinde tüccar ve yolcular yolunu bulabiliyordu. Melik Kavurd’un emriyle bu millerin yanında tuğladan su bentleri, havuzlar ve hamamlar yapılmıştır. Yorulan yolcular ve tüccarlar buralarda mola vererek su ihtiyaçlarını giderip atları ve develerini suluyorlardı. Melik Kavurd’un bu eserleri Kirman ve Sistan ticaret yolunda hala bulunmaktadır. Ama bu milleri Nadir Şah’ın diktiği söylenerek bunlara “*Mil-e Nadiri*” de denilmektedir. Oysa Nadir Şah’ın böyle bir faaliyeti hiç olmamıştır.

Sistan-Kirman yolu çölün ortasında yer almakta ve Sere Derre’den Fehrec ve Bem’e kadar 24 fersah⁹ yaklaşık 144 km’dir. (Çeyrendiş & Halife, 1386: 79) Kirman bölgesindeki kervansaraylar, hisarlar, minareler, su kuyuları ve uzun ticaret yolları arasında da miller dikilmiştir. Melik Kavurd Kerk ve Fehrec arasında iki minare yaptırdı. Bu minarelerden birinin yüksekliği 40 gez¹⁰ değerinin ki ise 25 gez olup her minarenin altında kervansaray ve havuz bulunuyordu. (E. Kirmânî, 1386: 341-342; 1326: 10) Melik Kavurd, Yezd’e 10 fersah uzaklıkta Melik Kavurd Kuyusu (Çah-e Melik Kavurd) olarak meşhur olan bir su kuyusu açtırdı. Melik Kavurd, Kirman eyaletinde öyle bir emniyet ve düzen sağladı ki onun döneminde kurt ve kuzunun beraber su

⁶ Şahne veya Şihne 9. yy’ın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişiye verilen isimdir. Bknz. Erdoğan Merçil “Şahne” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 38, s.292-293, 2010 İstanbul.

⁷ 1 Mil yaklaşık 2 km’dir. Fersah ölçü birimi ise coğrafyadan coğrafyaya farklılık arz eder. Walther Hinz 1 Fersahı 6 km olarak verirken, Bknz. (Walter Hinz, Ölçü Sistemleri, çev. Acar Sevim, s.76-77, İstanbul 1990); 1 İran Fersahı 6,23 km, 1 Arap Fersahı da 5,985 km olarak verilmiştir. Bknz. Yusuf Halaçoğlu “Fersah” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 12, s.412, 1995 İstanbul.

⁸ Bu millerin 300 m bir dikilmesinin nedeni hem geceleri rahatlıkla görülebilmeleri hem de bölgedeki toprağın kum olması nedeniyle kaybolmasından dolayı iki mil arası 300 m’dir.

⁹ Walter Hinz “Ölçü Sistemleri” adlı eserinde bunu 144 km, Yusuf Halaçoğlu ise 149,52 km olarak vermektedir.

¹⁰ Gez, arşın veya zer’ (zira) İran, Hindistan, Kudüs, kahire ve Trablusşam gibi birçok İslam Ülkesinde kullanılmış ölçü birimidir. İlk dönemlerde 1 gez 46,2 cm şer’i arşını veya 73,92 cm İsfahan arşınıyken 17.yy’da 1 “Gez-i Şahi” 95 cm’e eşitti. Bunun dışında İran’da “Gez-i Mükesser” de kullanılmış ve 1 Gez-i Mükesser 68 cm’dir. Bknz. Mehmet Erkal “Arşın” Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 3 s.411-413, 1991, İstanbul

içtiği söylenir. (E. Kirmânî, 1326: 10; Sevim ve Merçil, 1995: 305) Melik Kavurd devletin kışlık başkenti Ciruff'a gittiğinde Kirman Serdsir'de¹¹ 100 men¹² ekme 1 kırmızı dinardı. Melik Kavurd Ciruff'a gittikten sonra Serdsir de 90 men ekmeğin fiyatı bir kırmızı dinar yapılmış olduğunu aynı zamanda siyah ve bozuk un kullanıldığını duyan Melik Kavurd 10 süvariyle yola çıkarak yaklaşık bir günde (bir gece ve gündüz) Serdsir'e vardı. Bütün fırıncıları toplayıp tanınan bazı fırıncıları fırına atarak yaktı. Ekmeğin fiyatını ve kalitesini düzelttikten sonra tekrar Ciruff'a döndü. (E. Kirmânî, 1386: 343-344) Melik Kavurd Kirman sahralarında kervansaraylar ve su kuyuları az olduğundan Yezd ve Sistan sahrasında kervansaraylar ve su kuyuları yaptırdı. (E. Kirmânî, 1311: 821326: 10; Ğeyrendiş & Halife, 1386: 79) Melik Kavurd'dan sonra tahta çıkan çocukları¹³ Melik Kirmanşah (1073-1074) ve Melik Sultan Şah (1074-1085) dönemlerinde imar faaliyetleri duraksamıştır. 12 yıl tahtta kalan Melik Sultan Şah'ın 1085 yılında ödemden ölmesi (A. Kirmânî, 1352: 281) üzerine devlet ricali Bem'de ikamet eden ve Melik Kavurd'un hayattaki tek oğlu Turan Şah'ı tahta çıkarmak için Bem'e gittiler. Melik Turan Şah kadınlar arasında büyüdüğünden mizacı ve konuşması da farklıydı. Melik Turan Şah'ı tahta oturtmak isteyen devlet adamları bir bakıma mecburi olarak Bem'e gitmişlerdi.

Tahta oturan Turan Şah (1085-1097) Kirman Selçuklu Devletine öyle bir dönem yaşattı ki çağının tarihçisi Efdaleddin Kirmânî onun için şunları söyler;

"Meliklik cübbesini giyip saltanat makamına oturduktan sonra adaleti sağladı. Öyle ki bölge halkı Nuşirevan'ın (Anuşirevan-I. Hüsrev 531-579) insafını (adaletini, doğruluğunu, iyiliğini) unuttular. (Onun dönemi) Ömer döneminin (Ömer b. Abdülaziz 717-720) latif ve hüsnü sîretinin kokusunu aratmıyordu." (E. Kirmânî, 1326: 17) diyerek onun döneminin parlaklığını özetler. Melik Turan Şah tahta çıktığında Umman vilayeti isyan ederek Kirman Selçuklularının şahnesini¹⁴ şehirden kovdular. Melik Turan Şah süratle Umman'a asker sevk ederek isyanı bastırarak bozulan düzeni yeniden sağladı. (E. Kirmânî, 1326: 17) Melik Turan Şah babası Melik Kavurd döneminde yapımına başlanan Mescid-i Melik'in yapımını tamamladı. Etrafına dükkânlar yaptırarak bunları mescide vakfetti. Mescidin batısına kütüphane ve medrese yaptırdı. Medresenin başına da edip bir şahıs olan Nasreddin Ebu Abdullah Mekk b. el-Ala'yı getirdi. (M. Kirmânî, 1364: 65; Rosta & Mohammed Abadi, 1392: 82)

Melik Turan Şah döneminde yaşanan bir olaydan dolayı yeni bir mahalle evler, mescit ve Pazar yaptırmıştır. Şöyle ki Melik Turan Şah bir gün Serdsir'deki sarayında çalışan bir marangozun yanında bir çocuk gördü.

-Bu çocuk kimdendir?

-Benden

-o Türk ve sen Tacik'sin senin çocuğunla ne alakan var?

¹¹ Bu şehri Sasani İmparatoru Erdeşir tarafından kurulmuş ve Kirman eyaletine başkentlik yapmıştır. İslam fetihlerinden önceki ismi "Veh Erdeşir" İslam fetihlerinden sonra Serdsir olmuştur. Bknz. Wilhelm Barthold, Coğrafyaya Tarih-e İran. (Çev. Hemze Serdadur), İntişarat-e İttihadiye, s.196, (1308) Tahran

¹² Men bir çeşit ağırlık ölçüsü olup İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında farklılık arz eder. Mesela Abbasiler döneminde 1 men 816 gr iken 1584'te 1 Bağdat Men'ni 3,275 kg, 1 Basra Men'ni ise 11,6688 kg'dır. Bknz. Cengiz Kallek "Men" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, s.105-107, 2004 Ankara

¹³ Oğulları Sultan Şah, Turanşah, Kirmanşah, İran Şah, Ömer, Merdanşah ve Hüseyin, aynı kaynağın dipnotunda ise 8 çocuğunun olduğunu bu isimlerle birlikte Şahinşah adı da zikredilmektedir. Bknz, Bedayi' el-Ezman fi Vakayi Kirman, s.13; Bir başka kaynakta ise Melik Kavurd'un 7 oğlu ve 40 kızı olduğu zikredilir. Bknz. (E. Kirmânî, 1326, s.13)

¹⁴yy'ın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişidir. Bknz. Erdoğan Merçil, "Şahne" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 38, s.292-293, 2010 İstanbul

-Allah bunu senden soracak ve bu (günah) senin boynundadır?

-Melik nasıl yani dedi.

-Bizim evlerde¹⁵ sizin Türkleriniz sakindir. Biz gündüzleri işe gidip gece eve geliyoruz. Evlerimizde ne olduğunu bilmiyoruz. Türkler ise benim evimdedirler ve sonra bu çocuk doğdu. Eşim çocuk senin diyor.

Bunu duyan Melik Turan Şah çok üzüldü. Hemen münadiye bir evin üzerine çıkma emri verdi ve Münadi aldığı emirle hem vezir hem de askerlerin halkın evinde kalamayacağını yüksek sesle dile getirdi. Ve o gün askerlerin hepsi evlerin dışına çıkartıldı. Melik Turan Şah bir evin üzerine çıkarak üç ok attı. Birinci okun düştüğü yere cami, ikinci okun düştüğü yere mezar yerini,¹⁶ üçüncü okun düştüğü yere saray, köşk, evler ve sofiler için ribâtlar yaptırdı. (E. Kirmânî, 1326: 18-19; Kirmânî, 1330: 52-53)

Melik Turan Şah'tan sonra oğlu Melik İran Şah (1097-1101) tahta oturdu. Ama yeni Melik beş yıllık iktidarı boyunca zevk ve eğlenceye daldı. Bâtînlilik mezhebini kabul ettiği gerekçesiyle öldürülünce yerine Melik Kirmanşah'ın oğlu Melik I. Arslanşah tahta geçti. 43 yıl tahtta kalan Melik Arslanşah döneminde ülke adaletle yönetildiğinden (Müneccimbaşı, 2000: 206) ticaret ve ekonomi çok gelişti. Öyle ki Horasan, Irak, Rum (Anadolu), Hindistan, Habeş, Zengibar, Çin ve Avrupa ticaret kervanlarının güzergâhlarını Kirman sahil yollarına göre tanzim ediyorlardı. (İbni Belhi, 1384: 120; Rostayi & Mohammedi, 1394: 125) Melik I. Arslanşah, Kirman şehirlerinde halkın refahı ve yolcular için medreseler, kervansaraylar yaptırdı. Melik Arslanşah'ın Zeytin Hatun adında iyi ve bilge bir eşi olup lakabı İsmet el-Din'di. O Kirman'da medreseler, kervansaraylar ve daha birçok hayır işi yaparak ismini tarihte ölümsüzleştirmiştir. (E. Kirmânî, 1326: 22-23)

Melik Arslanşah'tan sonra oğlu Melik Muhammed tahta geçti. 15 yıllık saltanatı boyunca ülkeyi korku ve tehditle yönetti. Öyle ki kurduğu casusluk kurumundan dolayı hiç kimse hayatından emin değildi.¹⁷ (E. Kirmânî, 1386: 394) Oluşturulan bu korku ortamı nedeniyle kardeşi Selçukşah da kaçmıştı. (E. Kirmânî, 1386: 394) Kurulan bu istihbarat ve kontrol sistemi Melik Muhammed'in ölümünden sonra bile devleti ayakta tutmuştur. (E. Kirmânî, 1326: 29-30; Merçil, 1989: 69) Bu özelliklerinin yanı sıra Melik Muhammed din adamlarının hamiliğini yaparak onlar için Serdsir'de ve Ciruff'ta medreseler inşa ettirmiştir. Ayrıca ribâtlar, mescitler ve hastaneler yaptırdı. Serdsir'deki Mescid-i Cam'i denilen eseri de o yaptırmıştır. (Bartlod, 1308: 196-197)

Bütün bunlarla birlikte Melik Turan Şah döneminde Basra Körfezinin ticaret merkezi olan Siraf limanı önemini kaybederek ticaret cazibesini Kış adasına kaptırdı. Kış adasının ümerası da bu ticaret sayesinde güçlenip bir başka ticaret merkezi olan Hürmüz'e rakip oldu. (Rostayi & Mohammedi, 1394: 124) 11.yy'da Şiraz'da Selçuklu atabeyleri döneminde, Fars bölgesinde Kış tüccarları için ipek üretimi ve baharatlar temin ediliyordu. Basra Körfezi'ne Afrika'dan gelen fildişi ve tik ağacı (Adamotu), Somali'den amber ve deri, Kış pazarına getirilerek burada Şeker kamışı, hurma ve kurutulmuş balıkla değiştirilirdi. (Rıdvan Tebar & Pervane&Sefai, 1397: 55) Kış

¹⁵ Evlerdeki maksat o dönemde askerlerin barınacağı yer olmadığından şehir halkının her biri evinde bir asker barındırmaları istenilmiştir.

¹⁶Bu olay Mahmud Himmet Kirmânî'in Tarih-e Kirman adlı eserinde de geçmektedir. Ama dönemin Meliki Turan şah değil Melik Kavurd olarak vermektedir. Bir diğer farklılık ise Kavurd'un üçüncü okun düştüğü yere kendi mezarının yapılmasını istemiş ama Hemedan'da öldüğünden buraya defnedilememiştir. Mezar ise yarım kalmış daha sonra Turan şah döneminde tamamlanarak etrafına eklemeler yapılmış olduğunu belirtir. Bknz; Mahmûd Himmet Kirmânî, Tarih-e Kirman, 62, 4.baskı 1364, Bastan yayınları, Kirman

¹⁷ Çünkü "Melik Muhammed'in köpekleri ve kedileri ona haber veriyorlardı." Bknz. Efdaleddin Ebu Hamid Kirmânî, Selcokiyen ve Göz Der Kirman, s.394, 1386, Tahran.

Adası Gazneliler, Kirman Selçukluları, Harezmsahlar ve Moğollar dönemine kadar ki yaklaşık üç asır boyunca tüccarların ve ticaretin merkezi olmuştur. (Nayipboz & Lokman Meliki, 1389: 46) Kiş ve Hürmüz'ün ticarete gelişmesinin nedeni buralara göç eden Siraf halkının ticareti iyi bilmeleriydi. (Çeyrendiş & Halife, 1386: 82-83) Siraf'ın bu ticari özelliğinden dolayı Kirman, Fars ve Şebankara hâkimleri sürekli mücadele etmişlerdir. (Abbasi & Emiri, 1390: 303) Çünkü Siraf'ın ve denizden gelen gemilerin yıllık vergi geliri 10.yy'da 253 bin dinar, Kirman ve Umman'ın 444 bin 380 dinardı. Fars, Kirman, Umman ve Siraf'ın yıllık geliri ise 3 milyon 346 bin dinardı. (İbni Belhi, 1384: 171-172) 10. yy'da Samanoğulları (Samaniler) döneminde ise Kirman eyaletinin vergi gelirinin 6 milyon dirhem olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. (Makdîsî, 1361: 697)

Doğu'dan, Batı'dan, Rum ve Hint'ten, kara ve denizden gelen tüccarların merkezi olan Kirman ve Ciruft, Kirman Selçuklu melikleri arasındaki taht mücadelesinde Melik Behramşah'ın ikinci meliklik döneminde¹⁸ Horasan'dan aldığı askeri yardımla bu ticari merkezler ve çevresi harap edilerek viraneye çevrildi. (E. Kirmânî, 1326: 41) Bununla birlikte 1178 yılında Kara Oğuz ya da Oğuzlar Semsam ve Bolak rehberliğinde Deşt-i Kebir'den Kirman topraklarına girerek saldırılarda bulunmuşlardır. (M. Rahmeti, 1392: 150-151) Bu saldırılara kadar Serdîr'de pazarlar ve kervansaraylar ayakta idi ama onların saldırılarıyla bunların hepsi yıkıldı. Serdîr'deki her evde işkence ve feryat sesleri yükseliyordu. Halktan kimi öldürüldü kimi de Horasan, Fars, Sistan, Irak-ı Acem ve Yezd'e göç etti. Aynı zamanda bu saldırılardan habersiz olan Ciruft halkı da bu zulümden payını aldı. Bir iddiaya göre yüz bin (ya da binlerce) insan işkencelerle öldürüldü. (E. Kirmânî, 1326: 94; 1386: 518) Göçebe Oğuzlar Kirman'da boşalan yerlere yerleşerek Nesa, Nermaşir, Bem ve Zrend'i yaylak, Ciruft ve etrafını ise kışlak olarak kullandılar. (M. Rahmeti, 1392: 169)

Melik I. Muhammed Şah'tan (1142-1156) sonra tahtta çıkan oğlu Melik Tuğrul Şah (1156-1170) babasından emniyet ve huzurun sağlandığı güçlü bir devlet devralmasından dolayı onun döneminde de ticaret ve ekonomi gelişimini sürdürmüştür. Bu sayede Melik Tuğrul Şah rahat bir şekilde ve konfor içinde ülkeyi yönetti. Bu rahatlık Melik Tuğrul Şah'ın içki ve zevk âlemlerine dalmasına neden oldu. Ülkeyi perde arkasında asıl yöneten ise atabey Alaaddin Bozkuş'tu. Bu atabey siyasi huzuru sağlayarak ticaretin gelişmesine, ekonominin güçlenmesine ve devletin biraz daha uzun ömürlü olmasına katkı sağlamıştır. Öyle ki Melik Tuğrul Şah döneminde Mekkân ipeğinin öşrü 30 bin dinara ulaşmış ve Tiz limanı 15 bin dinara kiraya verilmiş ve Belucistan'ın refah seviyesi artmıştı. (E. Kirmânî, 1326: 29-30)

Kirman Selçuklu Devleti ekonomisinin gelişmesi para ayarına da yansımıştır. Çünkü Kirman Selçuklu Devleti ile Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sencer döneminde basılan sikkelerin ayarları ve ağırlıkları Irak Selçuklularının bastıkları sikkelerden daha yüksekti. Özellikle Kirman ve Horasan ekonomisinin ticaret sayesinde çok gelişmesi paralarının değerini de artırmıştır. (Sa'adetti & Nasiri Som'e, 1395: 15)

Kirman Selçukluları yarı bağımsız olmakla beraber Büyük Selçuklu devletine bağlıydılar. Bu bağlılığın çok da güçlü olmadığı görülmektedir. Çünkü Melik Kavurd'un bastığı sikkenin bir tarafında Melik Kavurd isminden önce babası Çağrı Bey'in ismi (Halife, 1391: 20) diğer yüzünde Abbasî halifesinin adı vardı. (Şebenkarayı, 1363: 191)

¹⁸ Behramşah'ın ilk meliklik dönemi Mart-Haziran 1170 yılı ikinci meliklik dönemi ise Şubat 1171-Kasım 1172 yıllarıdır. Bknz. Ali Öngül, Kirman Selçukluları, s.27-31, İstanbul 2018.

Kirman'ın Germisir ve Serdsir bölgesinde her çeşit meyve yetişir, dışardan da her türlü mal gelirdi. (Esteğri, 1961: 139) Tizin güneyindeki Mekrân'da şeker ve Nebat (sarı ve kırmızı şeker) madeni bulunmaktaydı. Bütün Müslim ve gayrimüslim ülkelere ihraç edilirdi. (E. Kirmânî, 1311: 128) Kirman şehirlerinin en önemli ihraç malı ise hurmaydı. Serdsir'deki Ğebis'ten hurma, Kohbenan'dan ise sürme¹⁹ dünyanın her tarafına ihraç edilirdi. (E. Kirmânî, 1311: 131)

Kirman ve Sicistan'a gelen malların çoğu Basra Körfezi'ndeki Hürmüz üzerinden gelirdi. O dönemde iki Hürmüz vardı biri körfezde adanın ismi diğeri de karada olan bir şehirdir ki buraya eski Hürmüz diyorlardı. Burada çivit, üzüm, buğday, arpa, pirinç yetiştirilirdi. Altın, gümüş, demir, bakır ve tuz madenleri çıkarılırdı. (E. Kirmânî, 1311: 128) Hurma, kimyon, çivit, şeker kamışı, nebat şekeri gibi mahsuller Kirman'ın Germisir bölgesinde bu ürünler yetiştirildiği gibi (Ĥudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib, 1362: 126) Mağan ve Velaşgerd'den Hürmüz'e kadar geniş bir alanda da yetiştiriliyordu. (Esteğri, 1961: 143) Hürmüz'ün mahsulü hurma ve şeker kamışı, Babek, Sircan ve Reygan şehirlerinin ise buğday, pamuk ve hurmaydı. (Rosta & Mohamedi, 1394, s.132) Bu ürünler her yere ihraç ediliyordu. Hurma, Çivit, Horasan'a, üretilen tahullar ise Velaşgerd nahiyesinden Hürmüz'e oradan da ticari gemilerle diğeri memleketlere ihraç edilirdi. (Lesterenc, 1377: 343) 11. yy'da Kirman Selçukluları döneminde (Melik Kavurd) Basra Körfezi'ndeki Siraf'tan ticari üstünlüğü alan Kiş adasından at, inci, kumaş, hurma, kuru balık ihraç ediliyordu ama en önemli ticaret inci ticaretiydi. (Bahtiyari, 1357: 57)

Kirman'da üretilen mallar (Misk, Amber, çivit, Boya, Hint ilaçları, Habeş, Zengibar ve Sind esirleri, güzel ve sade kadife dokumalar) Tiz limanından, Hindistan, Sind, Habeş, Zengibar, Mısır, Umman, Bahreyn ve Arap diyarına ve diğeri yerlere ihraç edilirdi. Kirman bölgesinde ihraç edilen bir diğeri mal Bem'de üretilen kumaş bezlerdi. Bu kumaş pahalı, kaliteli ve güzeldi Afrika'dan Mısır'a kadar bütün İslam dünyasına ihraç ediliyordu. Bem Kirman'ın sanayi merkeziydi. Bem'in doğusundaki Nermaşir şehrinde ise elbise astarı üretilirdi çoğu Fars'a ve Irak'a ihraç edilirdi. (E. Kirmânî, 1311: 127-129) Bununla birlikte deniz yoluyla gelen ipek ve diğeri çeşitli mallar da Çin'den Seylan'a götürülür orada aktarma yapılarak Hindistan'ın batı sahili ve Kirman bölgesinin güney sahillerinden Basra Körfezine ulaşırdı. (Heyd, 2000: 8; M. Rahmeti, 1392: 164)

Anonim bir eser olan Ĥudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib'in müellifin de belirttiği üzere Kirman tüccarların yeri idi. (Ĥudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib, 1362: 126) Bu eyaletin en önemli ticaret şehirleri Bem, Sircan, Nermaşir, Kamadin, Ciruft ve Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'dü. Basra Körfezi'nin ise üç önemli ticaret noktası bulunuyordu; Hürmüz, Umman ve Siraf (daha sonra Kiş, Siraf'ın yerini almıştır). Buradaki limanlar doğudan gelen deniz yolu için hem ticari hem de siyasi olarak tarihte hep önem arz etmiştir. (Vosuoqi, 1380: 192) Kirman Selçuklularıyla bölge ticareti gelişmiş öyle ki Horasan ve Sistan'daki tüccarların çoğu Ciruft'ta ikamet edip burada ticaret yapmaya başladıklarından Horasan ve Sistan bölgelerindeki ticaret durma noktasına gelmiştir. (Abbasi & Emiri, 1390: 307)

Hicri 6. yy'da Selçuklu atabeyleri saltanatı döneminde Şiraz gelişmişti. Kiş adasının ticaretinde önemli bir yeri olan ıtır (esans) ve işlenmiş ipek Fars bölgesinden temin ediliyordu.

¹⁹ Göz çevresini ve özellikle kırık diplerini daha çok siyah olmak üzere çeşitli renklerde boyamak için kullanılan maddelerin genel adı. Bknz. İsmail yalçın "Sürme" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 38, s.169-170, 2010 İstanbul.

Doğu Afrika'dan Somali sahillerinden fildişi, deri, amber Kış pazarına getirilir burada kumaş, hurma ve kuru balıkla değiştirilirdi. (Rıdvan Tebar vd., 1397:55)

Makdîsî, Kirman bölge halkının güzel giyimli olup törenlerinin Fars halkına yakın olduğunu, yere düşen hurmaları almadıklarını ve Minokan şehrinde bazen 100 men hurmanın bir dirhem olduğunu belirtir. Minokan'a her yıl 100 bin deve geldiğini, gelen develerin her kervancısına 1 dinar verildiğini ve Minokan hurmalarının kervanlarla Horasan'a götürüldüğünü söyler. Buna karşı Makdîsî bahar ayında da hurma yüklü 100 bin devenin dışarıya gönderildiğini yazar. (Makdîsî, 1361: 692-693) Deniz kenarındaki Germsir şehrinde her çeşit meyve yetişir ama Germsir, Hürmüz ve Cerun'daki kötü hava kokusundan ise şikâyet edilirdi. (Esteğri, 1961: 139)

Fars'tan çivit Horasan'dan ise hurma Kirman bölgesine gönderilir oradan da diğer bölgelere ihraç edilirdi. Tarım ise Velaşgerd'den Hürmüz'e kadar yapılıyordu. Bem'de kaliteli mendil ve Tilsan (bir çeşit örtü) kumaşları ihraç edilirdi. (Makdîsî, 1361: 691-692)

Ciruft halkının en çok tükettiği yiyecek mısır ve hurmaydı. Makdîsî buranın hurması kadar tatlı bir hurma görmediğini söyler. Farklı ölçü birimleri olan "Kile"²⁰ ile Meki Horasan ölçüsü olarak kullanılırdı. Demir gümüş, sürme taşı madenleri burada çıkarılırdı. Burada büyük nehirler olmayıp genelde yer altı suları bulunurdu. Ciruft'ta Seraşib nehri vardır. Buranın dağları ise Kufs, Beluç, Barz ve Kan Nokre'dir. (Makdîsî, 1361: 693-694)

Kirman bölgesindeki halk farklı diller ve lehçelerde konuşurlardı. Onun içindir ki ticareti kendi dillerinde yaparlardı. İbni Havkal Kirman bölgesinde Farsça konuşulduğunu (İbni Havkal, 1366: 78) Makdîsî ise buradaki dilin yani Farsça'nın Horasan lehçesine yakın anlaşılır bir dil olduğunu ve kırsal kesimde yaşayanların dillerinin ise farklı olduğunu, Kufs ve Beluç dillerini ise hiç anlamadığını belirtmiştir. (Makdîsî, 1361: 691-696; Esteğri, 1961: 144) Aynı zamanda Serdsir (Gevaşir), Ğore, Serdsir ve Germsir bölgesinde mahalli olan "Gevaşir" dilinin konuşulduğunu söyler. (Makdîsî, 1361: 681) Bütün bunlarla birlikte Kirman'da hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıydı. Kuhistan Ebuğanım'de yaşayan Kofc'ların yani dağlıların geçim kaynağıydı. Sahraya yakın yerlerde yaşayan halk ise çoğunlukla deve yetiştiriciliği yaparlardı. Hayvancılık yapanlar ise genelde göçerlerdi onun için güneydeki Germsir'i kışlak kuzeydeki Serdsir'i ise yaylak olarak kullanılıyorlardı. (M. Rahmeti, 1392: 166-167)

C-Kirman Selçuklularının Egemenliğindeki Limanlar ve Adalar

1.Tiz limanı

Kirman Selçuklularından önce Tiz limanı ve Mekrân sahili yaklaşık bir buçuk yıl (424-426) Gaznelilerin (Sultan Mesud dönemi) elinde kaldı. Umman'daki bu liman Mekrân'a bağlıydı. (N. Kirmânî, 1328: 16) Kufs kavmi itaat altına alınıp Umman'ın da fethedilmesiyle Mekrân da Kirman Selçukluları egemenliğine girdi. Mekrân sınırları içinde olan Tiz limanı kara ve denizden gelen tüccarların önemli bir merkezidi. Tiz limanı ve Ciruft'taki Kamadin nahiyesi arasında yakın bir ilişki vardı. (Ğeyrendiş, 1386: 80) Çünkü buralar Çin, Mısır, Zengibar, Habeş, Ermenistan, Azerbaycan'dan gelen malların yeri olup uluslararası bir ticaret merkezi konumundaydı. (Atçeken-Bedirhan, 2012: 225;Ğeyrendiş, 1386: 80)Bu ticari limanın en parlak dönemi 11 ve 12. yy'dır. Bu ticaret yolu Basra Körfezinden başlayıp Mâverâünnehir'e oradan da Hindistan'a gidiyordu. Tiz limanının 7 km kuzeyinde olan Çah Bahar limanı küçük olup burada yük taşımacılığı yapılıyordu. Kirman Selçuklularının gelmesiyle Tiz limanı gelişme göstermiştir. Bu

²⁰Kile ağırlık ölçüsü olup bölgeden bölgeye farklılık gösterir. 1300'lü yıllarda İran'da 1 kile 10 Men, 10 Men'de 8,33 kg'a eşitti. Bknz, (Walter Hinz, Ölçü Sistemleri, çev. Acar Sevim, s.51, İstanbul 1990)

liman Hindistan ile Basra Körfezi ticaret yolu üzerindeydi. Kirman Selçukluları kuzey-güney doğrultusunda yeni bir ticaret yolu yaptılar. Bu yol Mekkân ile Mâverâünnehir'i birbirine bağlıyordu. Tiz limanından başlayan bu yol Mekkân, Sistan, Horasan ve Mâverâünnehir'e oradan da Volga'ya gidiyordu. Bu şekilde Umman, Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Çin denizi ve Orta Asya'yı birbirine bağlıyordu. Bu limana gelen gemilerden ve tüccarlardan öşür vergisini Selçuklular alıyordu. Tiz limanı Kirman Selçuklularının altıncı Meliki Melik Arslanşah döneminde en parlak dönemini yaşadı. (Çeyrendiş, 1386: 80-81) Bu dönemde Tiz tüccarları çok güçlüydü. Öyle ki Kirman Selçuklu Devleti'nin Tiz hâkimi Movlana Mecid el-Din²¹ bu tüccarları tesiri altına almak için bazı tedbirler almış ama başarısız olmuştur. (E. Kirmânî, 1311: 145)

Tiz limanındaki ticari mallardan çok fazla öşür vergisi padişahın hazinesine geliyordu. Buraya Hint, Sind, Habeş, Mısır, Arap, Denbeli,²² Umman ve Bahreyn'den misk, amber, çivit, boya, Hint ilaçları, Hintli, Habeşli ve Zengibarlı esirler, kadife dokumalar getirilirdi. (E. Kirmânî, 1311: 127) 10.yy'da Kirman ve Tiz'in geliri 750 bin dinardı. (İbni Belhi, 1375: 172)

2. Kamadin

Kamadin, Ciruft'un bir nahiyesi olup Kirman Selçukluları döneminde önemli bir ticaret yeri idi. Tiz ve Hürmüz'ün yanı sıra, çevre liman ve adalardaki mallar Kirman'a getirilir buradan kervanlarla diğer bölge ve şehirlere gönderilirdi. Bu kervanlardan bazıları 300-400 deveden oluşmaktaydı. Kamadin şehrine vardıklarında büyük meydana dururlardı. Bu şehirden farklı bölgelere gönderilen eşya, mal ve yiyecek deposunun kaynağıydı. Bu şehir aynı zamanda doğudan ve batıdan karadan ve denizden gelen zengin Hintli ve Rumlu tüccarların ve yolcuların uğrak yeri idi. (E. Kirmânî, 1326: 41; Rostayi & Mohameddi, 1394: 129) Kamadin, Çin, Hint, Habeş, Zengibar, Rum, Mısır, Ermenistan, Azerbaycan, Mâverâünnehir, Horasan, Fars ve Irak'ın deposuydu. Ciruft ticaretinde önemli bir yeri olan Kamadin nahiyesi, Melik Kavurd, Melik Turan Şah ve Melik I. Arslanşah dönemlerinde zenginleşip gelişti. Ama Kirman Selçuklularının son döneminde şehzadelerin mücadelesinde yapılan askeri seferler sonunda hem bölge hem de Ciruft harabeye dönmüştür. (E. Kirmânî, 1326: 69) Anadolu, Mâverâünnehir, Horasan, İsfahan, Azerbaycan, Fars ve diğer yerlerden gelen kervanlar mallarını Kamadin'de boşaltırlardı. Çin, Mısır, Hint, Umman, Bahreyn ve Afrika sahillerinden gelen gemiler Kamadin'de mallarını diğer mallarla değiştirir Tiz limanında da yüklerlerdi. (Çeyrendiş, 1386: 82)

3. Kiş ve Hürmüz

10.yy'da önemli bir ticaret merkezi ve Pazar yeri olan Siraf 11 ve 12.yy'da bu önemini Hürmüz ve Kiş'e kaptırmıştır. Bu liman Şiraz'dan sonra Kirman'ın en önemli yeri idi. Siraf'ın sermayedarları ve tüccarları Basra Körfezini ve sahillerini kontrollerine almışlardı. (Nayibpoz & Lokman Meliki, 1389: 46) 977 yılındaki depremden sonra (İbni Batuta, 2004: 399) Siraf halkı ve tüccarlar Basra Körfezi sahillerini emniyetli ve güvenli bulmadıklarından Kiş, Hürmüz ve Tiz'e göç etmişlerdi. (Bahtiyari, 1357: 49)

Kirman Selçuklularının Ciruft-Hürmüz ticaret yolunu onarmalarıyla (Abbasi & Emiri, 1390: 303) Kiş adası 11 ve 12.yy'larda körfezin önemli siyasi ve ticari merkezlerinden biri oldu. Çin, Hint, Arabistan, Kızıldeniz sahillerinden, doğu Afrika, Basra ve Bağdat'tan gemiler buraya geliyorlardı. (Bahtiyari, 1357: 56) Dönemin en önemli ticaret yolu güneydeki Hürmüz adasındaki Minb limanında başlayıp kuzeye doğru Ceğin, Ciruft, Rayin, Serdsir (Kirman), Çetrod, Zrend,

²¹Bir süre Kirman Selçuklu Devletinde (Melik Arslanşah) vezirlik yapmıştır. Bknz. Kirmânî, s.145, 1311

²²Bu şehir Barthold'un eserinde Sind'in batısındaki bir şehir olan Dibli'dir. Bknz. Wilhelm Barthold, s.128

Kohbenan oradan da İsfahan ve Yezd'de birleşirdi. Bu yol 11.yy'ın ikinci yarısında Kirman Selçukluları ile önem kazanmış bu devletin yıkılmasıyla Şebankara, Fars, Oğuz ve Moğol saldırılarından dolayı bu önemini uzun bir süre kaybetmiştir. (Abbasi & Emiri, 1390: 304) Kirman Selçukluları döneminde her yıl İran'ın farklı yerlerinden Kiş'e Gülsuyu, Civa, Şengref (kırmızı taştan üretilen ve tıpta kullanılan bir madde), yüzük taşı, kırmızı renkli bitkiler ve kaliteli kumaşlar getirilir buradan da diğer ülkelere ihraç edilirdi. Hintli tüccarlar Kiş'e baharat ve koku çeşitleri getiriyorlardı. Kiş halkı ise daha çok simsarcılık ve arabuluculuk yapıyordu. Kirman Selçuklularının Kiş'e üstünlüğünü kabul ettirmesi ve buradan vergi alması Melik Arslanşah döneminde (1101-1142) başlamış devletin yıkılışına kadar da bu böyle devam etmiştir. Tiz, Kiş, Hürmüz, Umman ve Bahreyn Kirman Selçukluları döneminde önemli deniz ticareti yerleriydi. Buralar kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak Kirman Selçuklu devletine bağlıydılar. Kirman bölgesiyle Basra Körfezi arasındaki ticaretin gelişmesi Oğuzların 1179 yılındaki saldırılarına kadar devam etmişti. Oğuz saldırılarından ne Tiz limanı ne Ciruft ne de Mekrân kurtulabilmiş. (Çeyrendiş, 1386: 83-85)

D-Yollar ve Menziller

Kirman eyaletinin ticaret yolları kadim dönemlerden beri önem arz ediyordu. Kirman Selçukluları bakım, geliştirme yaparak ve güvenliğini sağlayarak bu yolları canlı tutmuşlardır.

1. Kirman-Sicistan Yolu

Bu yol Serdsir'den başlayıp Ğebis, Nermaşir ve oradan da çölün patika yolundan devam ederek Fehrec'e ulaşırdı. Bundan sonra dört menzil daha geçilerek Senic'den (Espî) Sistan'a gidilirdi. Buradan devam eden yol önce Zrenc'e (Zrenc ile Senic arası mesafe 7-8 günlüktür.) (Lesterenc, 1377: 351; İbn Hurdazbih, 2008: 50) sonra da Mâverâünnehir'e gidilirdi. Hürmüz'den gelip Kirman'dan geçen ticaret yolları dünyanın farklı yerlerinden gelen ticaret yollarıyla Fars'ta birleşirdi. Bu yollar doğu ile batı arasındaki ticareti sağlayan önemli yollardı. (Rezevi, 1387: 81) Bu menziller arasında yer alan Nermaşir 10. yy'da kalabalık bir şehir olup güzel sarayları vardı. Aynı zamanda Horasan ve Umman'dan gelen tüccarların da uğrak yeriydi. Bu yol hem Sistan'dan gelen hacıların yolu hem de Hint mallarının Pazar yeriydi. (Lesterenc, 1377: 335) Bu yolun bir kolu da güney Mekrân'dan (Belucistan-e Kenuni) Tiz ticaret limanına yani Umman denizi'nin kuzey doğusuna gidiyordu. (Rezevi, 1387: 84)

2. Kirman-Kuhistan Yolu

Bu yol Raver şehrinden birkaç fersah uzaklıktaki Kohbenan'ın doğusundan başlar 5 menzil sonra Lut Çölü'ndeki Nabend'e oradan da üç menzil sonra Kuhistan'daki Ğor şehrine varılırdı. Bu yolun her 3-4 fersahında bir kervanlar için su havuzları bulunuyordu. Bir diğer yol ise bir Çöl şehri olan Ğebis'ten başlar 10 menzil sonra Kuhistan'ın Ğosf şehrine ulaşırdı. (Rostayi & Mohammedi, 1394: 128) Kuhistan'da akarsu yoktu yeraltından çıkarılan su kuyuları bulunmaktaydı. Buranın halkı genelde göçebelereydi. (Barthold, 1308: 193) Kuhistan ve Gernsir arasındaki iki şehirde Ğeşt ve Kemarec'te hurma dışında bir meyve ağacına rastlamak mümkün değildi ancak çok fazla hurma ağacı vardı. Buradaki su temizdi ama sıcaktı ve güzel değildi. (İbni Belhi, 1375: 143)

3. Kirman- Horasan Yolu

Kirman'dan Kuhistan ve Sistan'a giden yol devam ederek Horasan'a ulaşırdı. Birkaç menzil sonra bu yol ikiye ayrılırdı biri Esfend ve Nişabur şehirlerine, diğer yol ise önce Poşenc şehrine birkaç fersah sonra da Herat'a ulaşırdı. Kirman'dan Herat'a giden ama pek kullanılmayan ve

birkaç küçük su kuyusunun bulunduğu bakımsız başka bir yol daha vardı. Ama Kirman'ı Horasan'a bağlayan asıl yol Raver şehrinden başlayıp Derbend, Dohok, Tebs, Gunabad, Haydariye (Zavo) ve Terşiz'den Horasan'ın Nişabur şehrinde son bulurdu. Bu yolun bir kolu Derbend'den Bircend'e ve oradan da Gunabad'a ulaşırdı. Bir diğer önemli yol ise Ğebis, Bircend ve Gunabad yoluydu. Bir başka yol ise Kâin, Gunabad ve Haydariye'den Nişabur'a gidilirdi. Kirman Selçuklularının fetret döneminde Behram şah kardeşleriyle girdiği mücadelede Horasan hâkimi Müeyyedel-din Ay-Aba'dan aldığı askerleri bu yoldan Kirman'a sevk etti. (Rostayi & Mohammedi, 1394: 128)

Bağdat'tan Mâverâünnehir'e giden yollardan biri de Fars ve Serdsir üzerinden Horasan'a gidiyordu. Bağdat-Horasan arasındaki bu uzun güzergâhı daha çok bölgeye farklı ticari mal götüren ticaret kervanları kullanıp aynı yoldan tekrar dönülüyordu. Kirman ile İran'ın doğusu ve Horasan arasındaki bu ticaret yolu Kirman Selçuklu devleti için büyük bir önem arz etmiştir. (Abbasi & Emiri, 1390: 307)

4. Kirman-Fars Yolu

Kirman'ın kuzey şehri olan Serdsir ve Bafk üzerinden Yezd'e gidilirdi. Oradan devam eden bu yol Şiraz, İsfahan yoluna bağlanıyordu. Bir diğer yol ise Şebankara bölgesinden Babek şehrine oradan da Fars'a ulaşırdı. Bir başka yol ise Sircan'dan, İstihbanat nahiyesine (Şebankara'da) ve oradan da Serus ve Şiraz'a gidilirdi. (Rezevi, 1387: 83) Kirman'dan Fars bölgesine gitmek için önce Bimend (Mimend) sonra Rodan-e Refsancan nahiyesinden geçilirdi. Diğer iki yoldan biri Sircan ve Sahek Bozurg (Babek) şehrinden geçen ikinci yol ise çöle çıkardı. (Lesterenc, 1367: 343; İbni Havkal, 1366: 79) Bunların dışında üç önemli ticaret yolu daha vardı; Kuzeydeki Babek şehrinden gelen yol, kuzeydoğudaki Rodan'dan gelen yol ve Sahek'ten (Bağter) gelen yol, bu üç yol Sircan'da birleşirdi. Farklı bölgelerden gelen ticari mallar bu güzergâhta birbiriyle değiştirilirdi. (Lesterenc, 1367: 333)

5. Kirman-Basra Körfezi Yolu

Ortaçağ'da dünya ticaret yollarının çoğu İran'daki Basra Körfezi'nden geçiyordu. Yarım fersah deniz içinde olan Hürmüz adası sıcak ve zor bir yer olup önemli bir ticaret güzergâhıydı. Burası diğer yollara göre hem kısa hem de gelişmişti. Hürmüz limanı Kirman Selçukluların egemenliğinde sayıldığından buraya "Kirman Sarayı" da deniliyordu. (Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib, 1362: 127) Bir başka liman olan Minab limanı da Kirman Selçuklu egemenliğindeydi. Minab limanından başlayan yol, vadi ve derelerden Rodan, Ceğin, Minocan ve sahil kenarından Ciruft'a oradan da Kirman Selçuklu Devleti'nin başkenti Serdsir'e ulaşıyordu. Bu yol devam ederek Çetrod, Zerend ve Kohbenan şehirlerine oradan da Yezd, Horasan ve diğer ülkelere devam ederdi. (E. Kirmânî, 1386: 28-29) Bu yol aynı zaman da Velaşgerd nahiyesinden batıya Fars sınırındaki Bağter'e oradan da farklı yönler ve kollara ayrılırdı. Bu yol tehlikeli bir yoldu. (Lesterenc, 1377: 344)

6. Mekrân-Mâverâünnehir Yolu

Selçuklular, Mekrân sahillerinden Mâverâünnehir'e giden yeni bir yol yaptılar. Bu yol kuzey-güney yönünde olup Umman sahilinde Tiz limanından başlayıp Mekrân, Sistan ve Horasan'dan Mâverâünnehir'e ulaşır ve Volga nehrinde son bulurdu. Bu yol Umman sahili, Kızıldeniz, Hint okyanusu, Çin denizi'ni ve Orta Asya'yı birbirine bağlardı. (E. Kirmânî, 1386: 80-81) Bu yollar arasında bulunan yerler ve menziller ise şunlardır; Gersir bölgesi, Serdir bölgesinin yaklaşık 4 katı büyüklüğündedir. Hürmüz, Minocan, Ciruft, Cibale Kufs, Dehbarrest, Ruyest, Bem, Fars

sahrası ve Mekrân'dan Ğebis'e kadar olan yerlerin hepsi Germsir bölgesidir. Kirman halkı sıcaklıklardan dolayı buğday tenli ve zayıftır. Ciruft'in batısı Serdsir olup burada kar yağar. Ciruft'te Heri adıyla bilinen Ğruşan Nehri ve Tendsir Nehri vardır. Bu nehirden karşıya geçmek mümkün olmayıp nehrin üzerinde 50 değirmen vardı. Hürmüz şehir limanı Kirman'ın ticaret merkeziydi. Burada Mescid-i Cume' ve Ribâtlar olup evler çok yoktu. Var olan evler ise tüccar evleri olup köylerdeydi. Burada hurma ağaçları çok olup en önemli tarım ürünü ise mısırdı. (İbni Havkal, 1366: 76-77) Horasan ve Sistan pazarlarına yaklaşık 2 mil uzaklıkta olan Ciruft şehriden turunçgiller, yaş ve kuru ceviz gelirdi. Aynı zamanda Serdsir'de de Nar ve Ceviz ağaçları çoktu. (İbni Belhi, 1375: 145) Ciruft'taki evlerin yapımında kullanılan taşların üzerinde gül deseni vardı. Burada el işi yoktu, yağ uzak yerlerden getirilir, Nergis ve turunçgillerin kokusu ise şehrin havasına güzel bir koku katardı. (Makdîsî, 1361: 688)

Kirman bölgesinin en güzel yeri Ciruft idi. Ciruft'ta Bas Hegin, Menofan, Derhifan, Cuye Süleyman, Kuh Bargan, Kuhistan Ebuğanım, Meğun, Cuvan, Velaşgerd, Rozgan ve Derfan şehirleri bulunurdu. (Makdîsî, 1361: 681-690) Kirman'da Kufs (Kofç) dağları ve Maden Nokre dağları vardır. Kirman'daki Beluç dağlarında 7 kavim olup her kavmin bir reisi vardı. Bunlar Ekrad (Kürt) soyundan olup yaklaşık 10 bin kişi olup hepsi yiğit savaşçılardı. Bunlar Belucistan'dan Fars sınırlarına kadar geniş bir coğrafyada etkiliydiler. Serdsir yoğun kar yağışı alan bir bölgeydi. Bu sebeple buranın insanı güçlü ve sağlıklı olup Emeviler dönemine kadar Zerdüş inancına sahipti. (İbni Havkal, 1366: 73-76; Esteğri, 1961: 141) Kirman coğrafyasındaki bu yerlerin arasındaki mesafeler ise şöyledir; Bem yolundan Sircan'a ve Ciruft'a gitmek için Serustan'a varıldığında sağ tarafa Hürmüz yönüne dönülür. Buradan Sircan ve Zrend'den sonra sahraya gidilirdi. Bem'den ise Nermaşir, Fehrec ve Ciruft'a gidilirdi. Ciruft'tan da Fars, Hürmüz ve Velaşgerd'e gidilir oradan sol tarafa dönülür. Bu yollar Kirman için önemliydi. (İbni Havkal, 1366: 79-80; Esteğri, 1961: 144-145)

7.Nermaşir-Hürmüz Yolu

Nermaşir'den Hürmüz'e 10 menzil, Sircan'dan Kahun'a 2 menzil, Bem-Nermasir, Bem-Darcin, Darcin-Hürmüz, Hürmüz-Ciruft arası 1'er menzildir. (Makdîsî, 1361: 697-699)

Sircan 10 ve 11.yy'da Kirman bölgesinin en büyük şehri olup önemli bir ticaret merkeziydi. (Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib, 1362: 126) Sircan'a bağlı olan yerler; Şamat, Vacib, Ğennab, Bozoreg, Bahar, Ğor ve Deşt-e Berin'dir. (Makdîsî, 1361: 682) 12.yy'da Kirman'ın ikinci büyük şehri olan Sircan'da küçük-büyük 45 mescit yer alıyordu ve şehrin 8 kapısı, iki pazarı vardı. (Lesterenc, 1377: 323) Bölgede yeraltı suları aynı şekilde çevre yerlerde de su kuyuları vardı. Moğan'dan Velaşgerd ve Hürmüz nahiyesine kadar olan yerde çivit, kimyon, şeker kamışı ve şeker üretilirdi. Burada ekmek ucuzdu, Hurma ve palmiye ise çoktu. (Esteğri, 1961: 142-143; İbni Havkal, 1366: 78) Sircan'da güzel ve temiz saraylar vardı, Umman'dan ve diğer yerlerden buraya kaliteli mallar getirilirdi ve burada Horasanlılar çoktu. Kirman eyaletinin farklı yerlerinde gelen hurmalar burada toplanırdı. Burası aynı zamanda Sistanlı hacıların yoluordu. (Makdîsî, 1361: 684-685) Sircan'dan Ciruft'a ise Bağt ve Ğebr üzerinden gidiliyordu. Ciruft'tan aşağıya gidilirse sıradağlar ve Elburz dağlarına oradan da Derfard deresine varılır. (İbni Havkal, 1366: 73; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib, 1362: 128) Sircan-Kahun, Kahun-Hasan Abad, Hasan Abad-Restak el Restak 2'ser menzildir. (Makdîsî, 1361: 698-699; Esteğri, 1961: 144; İbni Havkal, 1366: 79-80) Sircan ve Babek şehirleri üzerinden Şiraz'a giden yollar kısaydı. Ama diğer yollardan Kirman ve Şiraz arası uzak olup 101 fersahtı. Bem bölgesinde yer alan diğer şehirler

ise; Darcin, Toştan, Evareg, Mehr-i Kord, Rayin'idi. (Makdîsî, 1361: 682) Bem'de ki camiler, Mescid-e Ğevarıc, Mescid-i Ehlişünnet (diğer ismi Bezazan) ve kalede olan Mescid-i Cam'i vardı. (İbni Havkal, 1366: 77)

Hürmüz Kirman tüccarlarının toplandığı yerdi. Ciruft'tan Basra Körfezi sahillerine uzanan Ma'den Nokre dağları vardır. Ciruft ile bu dağların arası iki menzildir. (İbni Havkal, 1366: 142-143) 10.yy coğrafyacılarından Makdîsî Ciruft'ta Şafî mezhebi, Hürmüz'de Hanifilik, Sircan'da Mu'tezile mezhebinin yaygın olduğunu Bem'de ise Haricilerin çoğunlukta olduğunu söyler. (Makdîsî, 1361: 691)

E- Kirman'a Oğuz Saldırılarının Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Tesirleri:

Melik Tuğrul Şah'ın ölüümüyle (1170) üç oğlu (Melik II. Turanşah (1177-1183), Melik II. Arslanşah (ilk melikliği 1170-1171 ikincisi 11712-1175 üçüncüsü 1175-1177), ve Melik Behramşah (ilk melikliği 1170 ikincisi 1171-1172 üçüncüsü 1175) arasındaki taht kavgasında (1170-1190) Kirman'da isyanlar çıkmış ve siyasi istikrar bozulmuştu. Bu taht mücadelesinde Melikler Fars, Yezd, Irak ve Horasan gibi farklı yerlerden aldıkları askeri yardımlarla Kirman üzerine seferler yaptıklarından Kirman eyaleti harabeye dönmüştu. (Rostayi, 1394: 126) Kirman'a yapılan Oğuz saldırılarıyla çevre yerlerden Kirman'a yapılan askeri seferlerin sonuçları karşılaştırıldığında Oğuzlar daha büyük bir yıkım bırakmıştır. Kardeşler arasında 20 yıl süren bu taht mücadelesi Kirman ticaretini yerle yeksan ederek halkı perişan etmiştir. Efdaleddîn-i Kirmânî hicri 569 yılının bahar ayında Kirman'ın içinde bulunduğu vaziyeti şöyle anlatır; *"Kirman'da kıtlık ve açlıktan dolayı hiçbir evde yenilecek bir şey yoktu. Halk hurmayı un ve ekme yapıp yedikten sonra zehirlenip ölüyordu. Ağlar ise eski ve çürümüş deriyi pişirip yiyorlardı. Ve her gün şehirde birkaç çocuk kayboluyordu ve bunları mezbahane kesiyorlardı. Bazıları da kendi çocuklarını yiyorlardı. Şehirde ve etrafında bir kedi bile kalmadı. Gündüz ya da gece aç insanlar ve köpekler yolda karşılaşırsa birbirine saldırırdı insan galip gelirse köpeği yer köpek galip gelirse insanı yerdı."* (E. Kirmânî, 1326: 91; 1386: 521)

Oğuzların hicri 575 yılında Kirman'a saldırılarıyla bölgede yaklaşık 40 yıl devam edecek olan istikrarsız bir dönem başlamıştır. Bu durum Moğol himayesinde olan Barak Hacı Karahitay'ın (1222-1235) zaptına kadar devam etmiştir. Bu tarihe kadar bölgede düzen ve nizamı sağlayacak bir güç olmamıştır. Kirman'da suyun azlığı tarımı zorlaştırdığı gibi sonraki dönemlerde yolların emniyetinin sağlanamaması da ticareti engelliyordu. Bütün bunlar Kirman'ın sosyal hayatını zora soktuğu gibi halkın göç etmesine de neden olmuştur. (M. Rahmeti, 1392: 156) Kirman bölgesi bir daha Kirman Selçuklu dönemindeki ihtişamına kavuşamamıştır. Öyle ki Kirman'a gelenler ve buradan göç edenler yollarda, sahralarda, dağlarda, şehir ve köy yollarında saldırıya uğrayıp öldürülüyorlardı. Bunların sonucu olarak tarım arazileri boş kalmış ve el sanayisi atölyeleri kapandığından Kirman ekonomisi durmuştu. (M. Rahmeti, 1392: 160)

Kirman tüccarların yeri idi. (Ğudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib, 1362: 126) Bu eyaletin en önemli ticaret şehirleri Bem, Sircan, Nermaşir, Kamadin, Ciruft ve Hürmüz'dü. Ticaretin yanı sıra bölgede altın, gümüş, demir ve bakır madenleri çıkarılır ve Zrend ve Bem dokumaları da Mısır ve Şam'a kadar birçok yere ihraç edilirdi. (M. Rahmeti, 1392: 164) Deniz yoluyla gelen ipek ve diğer çeşitli mallarda Çin'den Seylan'a götürülür orada aktarma yapılarak Hindistan'ın batı sahili ve Kirman bölgesinin güney sahillerinden Basra Körfezine ulaşırdı. (Heyd, 2000: 8) Kirman'ın başkenti olan Serdsir önemli bir ticaret merkeziydi. Bu şehir Oğuz saldırılarına ve muhasarasına sekiz yıl karşı koymuş ama daha fazla direnemeyerek Oğuzların eline geçmiş (hicri 575) ve halka büyük zulümler yapılmıştır. (Rahmeti, 1392: 165) Kirman Selçukluları yeni bir

ticaret güzergâhı oluşturdular. Bu yol Tiz limanından başlayıp Mekrân, Sistan, Horasan, Maverrâünehir'den geçip Volga'da son bulurdu. Böylece Umman sahili, Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Çin denizi, Mâverâünnehir ve Türkistan birbirine bağlanıyordu. Oğuz saldırılarıyla sahildeki önemli ticaret yerleri olan Tiz limanı ve Kamadin görkemini kaybetti. (Çeyrendiş, 1386: 80-81) Oğuzlar Kirman eyaletine girdikten sonra sadece bir yerde durmuyorlardı. Batıda Şebankara'dan Fars bölgesi sınırına, Doğuda Bem, Nermaşir ve Mekrân'a, Güney ve Güneydoğuda Ciruff'tan Basra Körfezi'ne ve Hürmüz limanına kadar olan her yer Oğuzların saldırılarından nasibinin almıştı. (M. Rahmeti, 1392: 152) Melik Dinar'ın ölümünden sonra (1196) tahta geçen çocukları Ferruh Şah ve Acem Şah (Şebenkarayı, 1363: 192-193) Oğuzları kontrol altına alamadılar ve bu durum Kirman Karahitaylıların (1122-1305) kurulmasına kadar devam etti. Melik Dinar saltanatı döneminde Kirman ticaretini ve tüccarları Oğuz saldırılarından korumak istemiş ama bunu başaramamıştır. Çünkü Oğuzlar kervanları takip ederek Melik Dinar'ın egemenliğinde olmayan bölgelerde kervanlara saldırıp yağmıyorlardı. (M. Rahmeti, 1392: 166) Bundan dolayı Kirman bölgesi ticaret üstünlüğünü kaybederken Kış ve Hürmüz önemli ticaret merkezleri olmuştur. Kirman Selçuklularından sonra Kirman bölgesi Karahitay ve Moğol hâkimiyeti de olmak üzere bir daha aynı refahı ve istikrarı sağlayamamıştır. Hem taht mücadeleleri hem de Oğuz saldırılarıyla Kirman Selçuklu Devleti yıkılmıştır. (Atçeken-Bedirhan, 2012: 226)

Kirman'da ticaretin yanı sıra hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıydı. Bilhassa Kuhistan Ebuğanım'de yaşayan Kofc'ların yani dağlıların geçim kaynağıydı. Sahraya yakın yerlerde yaşayan halk ise çoğunlukla deve yetiştiriciliği yaparlardı. Hayvancılık yapanlar ise genelde göçerlerdi. Onun için güneydeki Germsir'i kışlak kuzeydeki Serdsir'i ise yaylak olarak kullanılıyorlardı. (M. Rahmeti, 1392: 166-167)

Sonuç

Kirman Selçuklularında ekonominin ticarete dayanması nedeniyle ticaret yollarındaki şehirlerin fethedilmesi önemliydi. Bununla birlikte ticaret yolları üzerindeki şehirleri birbirine bağlayan yollardaki güvenliği sağlamak da diğer tüccarları buralara getirmeye bir vesileydi. Bu nedenle de Kirman Selçukluları fethettikleri bu şehir ve ticaret yollarının güvenliğini de sağlamakta gecikmemişlerdir. Bir müddet tüccarların güven içerisinde ticaret yapmalarına olanak sağlanmıştı. Bu nedenle Kirman Selçuklu devleti ekonomik açıdan da gelişti.

Daha sonra Kirman Selçuklu Melikleri arasında başlayan taht mücadelesi (1170-1183) ticaret yollarının güvenliğini bozmuş ve Kirman'da ticaret yapılacak bir ortam kalmamıştı. Nihayetinde doğudan gelen Oğuz saldırıları karşısında Kirman Selçuklu Devletinde açlık ve hastalık baş göstererek çok sayıda insan ölmüştür.

Kavurd, Sultaşah, Turan şah, Arslan Şah, I. Muhammed şah ve Tuğrulşah dönemlerinde Kirman Selçuklu Devletinde huzur, asayiş ve adalet sağlanmıştır. Tuğrulşah'tan sonra melikler arasındaki taht mücadelesinden dolayı ülkede huzur ve güven sarsıldı. Fetret dönemindeki bu mücadele devleti zayıflatarak güçsüz duruma düşürdü. Buna bağlı olarak adalet ve ticaret de bozuldu. Kirman Selçuklularının bu zayıf durumunu fırsat bilen Oğuzlar ülkeyi istila etmişlerdir. Adalet, huzur, güven ve ticaret kalmayınca devlet de yıkılmıştır.

Sonuç olarak Kirman coğrafyasında ticaret ve yolculuk için kullanılan yollar birden fazlaydı. Bu yolların işlek olması için Kirman Selçukluları bu yollara önem vermiş ve yatırımlarda bulunmuşlardı. Bu yolların işlek olması vergi gelirinin de artması demektir. Ticaretin

gelişmesinden dolayı sadece karadaki ticaret yolları değil bu yolların çıkış noktası olan Basra Körfezi'ndeki limanlar da kontrol altına alınmıştır.

Başarısız ve kötü yöneticilerin iş başına gelmesi her alanda olduğu gibi ticaret yollarının kontrolünde de aksamalara sebep olmuştur. Nihayetinde yukarıda da belirttiğimiz gibi yollar kontrol edilemeyince güven ortamı kaybolmuş ve ticaret hayatında gerileme başlamıştı. Dolayısıyla devletin buradan elde ettiği yüksek vergiler de hızla azalmaya başladı. Bu gibi durumlar da devletin çöküşünü hızlandıran etkenlerden birisi olmuştur.

Kaynakça

- Abbasî, Cevad & Emiri, Leyla "Ticaret-e Kirman Az Sedde Şişom Ta Heştom-e Hicri Ba Te'kid-e Ber Cayıgah-e Ciruft", Mecelle Mütalaat-e İrani, 19, (Bahar 1390), s.301-320
- Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Ankara 2012
- Bahtiyari, Hüseyin, "Pişineyi Tarih-i Cezire-i Kiş, Berresihay-e Tarih-i", 4, (1357), s.42-64
- Barthold, Wihelm, *Coğrafyaye Tarih-e İran*, (Çev. Hemze Serdadur), Tahran 1380.
- Estegri, Ebu İshak İbrahim, *Mesalik ve Memalik*. (Haz. İrac Efşar) Tahran 1961
- Gazvini, Hamidullah Ebubekr Ahmed b. Nasır Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Haz. Abdül Hüseyin Nevayi) Tahran 1364
- Ğeyrendiş, Abdulresul, & Halife, Moctebi, "Ticaret-e Deryayi İran Der Dore Selcoki (hicri 5 ve 6)". U'lume İnsani Danişgah-e El-Zehra. 65, (1386), s. 81-92
- Halife, Moctebi, "Berresi Uzu'-e Siyasi Selcokiyan-e Kirman", Mecelley-i Fesl Namey-i Mütalaat-e Tarih-e İran-ı İslam. 1, (Bahar 1391), s.15-29
- "Monasabat-e Melik Beni Kayser Kiş ve Hakim-e A'yuni Bahreyn". Mütalaat-e Tarih-e İslam, 11, (Zmıstan 1390) s.29-44
- Heyd, William, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal) Ankara 2000
- İbni Battuta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, *İbni Batuta Seyahatnemesi*, (Çev. A. Sait Aykut) İstanbul 2004
- İbni Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî *Sefernamey-i İbn Havkal "İran Der Suret el-Arz"*, (Çev. Cafer Şiar), Tahran 1366
- İbni Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- İbnü'l Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Çev. Abdülkerim Özyaydın), İstanbul 1991
- İbnü'l-Belhi, *Farsname*. (Haz. Guy Le Strange, Reynold A. Nicholson), Tahran 1384
- Kirmânî, Ahmed Alihan Veziri, *Tarih-e Kirman*, (Haz. M. İbrahim Bastani Parizi) Tahran 1352
- Kirmânî, Efdaleddin Ebu Hamid Ahmed b. Hamid Kirmânî, *'Ikd el-'Ula Li'l Mevkif el-Ala*, (Haz. Ali Muhammed Amiri) Tahran 1311
- *Bedayi' el-Ezman fi Vakayi Kirman*, (Haz. Mehdi Beyani) Tahran 1326
- *Selcokiyan ve Ğoz Der Kirman*, (Haz. M. İbrahim Bastani Parizi) Tahran 1386
- Kirmânî, Muhammed Himmet, *Tarih-e Kirman*, Kirman 1364
- Kirmânî, Nasireddin Monşi, *Simt el-'Ula li'l-hazret-i el-Ulya (Der Tarih-e Karahitayan-e Kirman)*, (Haz. Abbas İkbal) Tahran 1328
- Kirmânî, Said Mehrabi, *Tezkire el-Evliya Mehrabi Kirmânî ya Mezarret-e Kirman*, (Haz. Hüseyin Kohi Kirmânî), Basım yeri belli değil 1330
- Lesterenc, Guy, *Coğrafyaye Tarih-e Serzemihay-e Hilafet-e Şarki*, (Çev. Mahmut İrfan) Tahran 1377

- Makdîsî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim*, (Cilt 1-2), (Çev. Alinaki Münzevi), Tahran 1361
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989
- Mîrhând, Muhammed b. Havendşah, *Ruze el-Sefa*, Tahran 1375
- Müellifi Meçhul, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrih ile'l-mağrib*, (Haz. Minoçehr Stade) Tahran 1362
- Müneccimbaşı, Ali, *Camiü'd Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan,-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, (Yay. Ali Öngül) İzmir 2000
- Nayibpoz, Muhammed & Lokman Meliki, Seheng "Coğrafyay-e Tarih-e Ğelice Fars". Kitap Mah-e Tarih ve Coğrafya, 148, (1389), s. 44-55
- Öngül, Ali, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 2018
- Rahmani, Behroz, *Tarih-e Serzemin-e Kohney-i İnan Piş Az İslam*, Cilt 1-2, Tahran 1392
- Rahmeti, Mohsin, "Peyamedhayi İktisadi ve İctimaiy-e Hücum-a Ğozha Be Kirman (575-610)". Mecelle İlmî ve Pejoheşi Tarih-e İnan. 13, (Zımstan ve Bahar 1392), s.147-173
- Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur (Tarih-e Al Selcok)*, Tahran 1386
- Rezevi, Ebulfezl, "Rahhay-i Ticari Der Uhde İlhaniyan". Pejoheşnameyi Tarih-i Danişgah Azad, 11, (Tabıstan 1387), s. 71-90
- Rosta, Cemşid, & Muhammed Abadi, Mehdiye, "Tehlil Ber Çegunegi Mensub Vezaret-e Dovlet-e Selcokiy-e Kirman", Pejoheşhayi Ulume Tarihi Dore 5, 1, (Bahar-Yaz 1392), s.75-95
- Rosta, Cemşid, & Muhammedi, Elham, "Tehlil Vaziyet-e Ticaret ve Rahhayi Ticari Kirman Der Doran-e Hakimiyet-e Selcokiyen (433-583)", Fasilname Pejoheşhayi Tarihi, 3, (Payiz 1394), 119-136
- Rosta, Cemşid, "Tahlil-e Vaziyet-e Nehad Atabegi ve Cayıgah-e Atabegan Der Hukümet-e Selcokiyen Kirman", Pejuheşhayi Tarih-e İnan ve İslam, 22, (Bahar-Yaz 1397), s.229-254
- Sa'adeti, Mohsin & Nasırı Som'e, Hüseyin, "Behse Piramun Vaziyet-e Mali Doran-e Selcokiyen Ba Etka Be Meskokat-e An Doran". Mecelley-i Tarih-e Nu, 17, (1395), s.3-28
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara 1995
- Şebenkarayi, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmu'el-Ensab*, (Haz. Mirhaşim Moheddis), Tahran 1363
- Tebar, Emir Rıdvan- Pervane, Ferhad, Sefai Meryem, "Nigahi Be İktisad-e Cezirey-i Kiş Der Dore Revnek-e Ticari (hicri 5-6.yy)", Mecelley-i Mütalaat-e Ğelic-e Fars, 15, (Zımstan 1397), s.51-60
- Vosouki, Muhammed Bakır, "İranyan ve Ticaret-e Deryayi Ğalic-e Fars Der Karn-e Evveliy-e İslami". Namey-i Encümen, 4, (Zımstan 1380), s. 175-195
- Zerinkop, Abdülhüseyin, Muteherri, Mortezi, *Az Fropaşi Dovlet Sasaniyan ta Ameden Selcokiyen*, Tahran 1390